

СКАЖЫ ІНАКШ, СКАЖЫ НААДВАРОТ (Азнямленне з сінонімамі і антонімамі)

Н. С. Старжынская

Важнымі відамі семантычных адносін паміж словамі з’яўляюцца сінанімія і антанімія. Сінонімы – гэта словы, якія абазначаюць адно паняцце, але адрозніваюцца адценнямі значэння або стылістычнай афарбоўкай. Як правіла, сінонімы належаць да адной часціны мовы і выступаюць як узаемазамяняльныя элементы выказвання. Галоўная функцыя сінонімаў – удакладняць паняцці, характарызаваць асобы, прадметы, з’явы найбольш поўна, з розных бакоў. Правільны выбар адзіна патрэбнага і адзіна магчымага для пэўнага кантэксту сіноніма – аснова дакладнай, выразнай і вобразнай мовы.

Найважнейшая прымета сінонімаў – тое, што ўсе яны маюць пэўнае агульнае значэнне, але кожнае слова сінанімічнага рада выражае розныя сэнсавыя адценні значэння. Напрыклад, агульнае значэнне “рухацца” выражаецца словамі *ісці*, *трусіць*, *дыбаць*, *сунуцца*, але ў кожнага з гэтых слоў – сваё сэнсавое адценне. Такія сінонімы называюцца семантычнымі.

Вылучаюцца таксама стылістычныя сінонімы, якія адрозніваюцца толькі стылістычнай афарбоўкай. У гэтым выпадку тое ці іншае слова вызначаецца як стылістычны сінонім у параўнанні з адпаведным стылістычна нейтральным словам. Так, слова *памыліцца* выступае як нейтральнае, а стылістычнымі сінонімамі да яго з’яўляюцца гутарковыя словы *прамахнуцца*, *спатыкнуцца*, *збіцца* і інш.

Аднак найбольш ужывальнымі ў сучаснай беларускай мове з’яўляюцца сінонімы, якія адрозніваюцца адначасова і значэннем, і стылістычнай афарбоўкай. Гэта семантычна-стылістычныя сінонімы. Напрыклад, *хадзіць* – нейтральнае слова, а сінонім *шлындаць* мае як адценне значэння (хадзіць абы-дзе), так і стылістычнае адрозненне (гэта гутарковае слова).

Антонімы – пары слоў з супастаўляльным значэннем. Яны выражаюць паняцці, якія належаць да аднаго рада з’ў аб’ектыўнай рэчаіснасці (*гаварыць* – *маўчаць*, *салодкі* – *горкі*, *халодны* – *гарачы*). Традыцыйныя антонімы, ужытыя з прамым значэннем, спалучаюцца з аднымі і тымі словамі (*высокі* –

нізкі, ранішні – вячэрні і да т. п.). Многазначныя ж словы могуць утвараць розныя антанімічныя пары (*сырое* надвор’е – *цёплае* надвор’е, *сырое* яйка – *варанае* яйка).

Сінонімы узбагачаюць мову сэнсава, эмацыянальна, стылёва. Яны дапамагаюць перадаць самыя тонкія адценні думкі, ярка, вобразна ахарактарызаваць прадмет або з’яву. Умелае выкарыстанне антонімаў таксама пашырае выяўленчыя магчымасці мовы, таму ў слоўнікавай рабоце як частцы агульнага педагагічнага працэсу развіцця маўлення дашкольнікаў і малодшых школьнікаў ставіцца задача азнаямлення іх з сінанімічнымі і антанімічнымі адносінамі паміж словамі (без ужывання тэрмінаў).

Згодна з праграмай, дзеці вучацца падбіраць сінонімы да словазвучэнняў (*машына ідзе – едзе*, *хлопчык ідзе – крочыць*) складаць сказы са словамі сінанімічнага рада (*вялікі, велізарны, велічэзны*), падбіраць сінонімы і антонімы да сітуацыі (“Хлопчык ніяк не мог рашыць задачу. Якая гэта была задача? А як сказаць наадварот?”). Выкананне падобных заданняў садзейнічае актывізацыі слоўніка, а таксама развіццю ў дзяцей разумення сэнсу слова, фарміраванню здольнасці адбору слоў. У выніку дзеці авалодваюць уменнямі выкарыстоўваць антонімы і сінонімы ў адпаведнасці з рознымі ўмовамі камунікацыі, з рознымі адценнямі і формамі выражэння думкі.

Знайдзі патрэбнае слова

Мэта: знаёміць дзяцей са словамі, процілеглымі па значэнні (антонімамі).

Матэрыял: мяч.

Змест

Педагог прапануе дзецям паслухаць верш Ул. Данько “Рака і ручаёк”:

Ручайку гаварыла рака:

– Ты – *вузкі, шырокая* – я,

Ты – *мелкі, глыбокая* – я!

Аднаго не сказала рака –

Што яна пачалась з ручайка.

– Якая рака? (*Шырокая.*) А ручаёк? (*Вузкі.*) Рака глыбокая, а ручаёк? (*Мелкі.*) Што яшчэ можна сказаць пра раку? Рака доўгая, а ручаёк? (*Кароткі.*)

– Паслухайце, якія словы мы з вамі назвалі: шырокая, а як сказаць наадварот? (*Вузкая.*) Глыбокая, а наадварот? (*Мелкая.*) Доўгая, а наадварот? (*Кароткая.*) Мы з вамі назвалі словы, процілеглыя па сэнсу.

– Пагуляем у гульнію “**Скажы наадварот**”. Дапамажыце знайсці процілеглыя па сэнсе словы ў вершы. Адказваць будзе той, каму я кіну мяч:

Нам з табой
Прыйшоў чарод
Згуляць ў гульнію
“Наадварот”.

Я скажу *высока*,
А ты адкажаш ... (*нізка*).
Я скажу *далёка*,
А ты адкажаш ... (*блізка*).
Баязлівец – я скажу,
Адкажаш ты ... (*храбрэц*).
Цяпер *пачатак* я скажу –
Ну, адкажы... (*канец*).

Д. Чыардзі

(У час чытання верша педагог кідае мяч то аднаму, то другому дзіцяці, якое і падбірае патрэбнае слова.)

– Цяпер вы самі прыдумайце словы, процілеглыя па сэнсу.

Знайдзі словы, процілеглыя па сэнсу

Мэта: выдзяляць на слых словы, процілеглыя па сэнсу (антонімы).

Змест

Педагог чытае дзецям вершы і загадкі, у якіх трэба знайсці словы, процілеглыя па сэнсе.

Сняжынка

Упала сняжынка
На шчочку Ірынкі –
Адразу ж растала,
Слязінкаю стала.
Смяецца Ірынка,

Плача сняжынка.

А. Кобец-Філімонава

Загадкі

Брат сястру даганяе,

Сятра ад брата ўцякае. (Дзень і ноч.)

В. Вітка

Нарадзіўся

Сярод градкі,

Быў шурпаты —

Вырас гладкі,

І ляжыць пад кустом

Дагары

Крывым хвастом. (Агурок.)

Н. Гілевіч

І дзень ішоў, і ноч ішоў,

А з месца нават не сышоў. (Гадзіннік.)

Спачатку падае,

Пасля ўстае.

Пасля гасцінцы раздае. (Дождж.)

В. Жуковіч

Заўсёды, летам і зімой,

Мае іголачкі са мной.

Галінак у мяне багата.

Зімой прыходжу к вам на свята. (Елка

навагодня.)

В. Жуковіч.

Летам шэранькі, а зімой беленькі. (Заяц.)

*Зімою хаваюся, вясною з'яўляюся, летам весялюся, восенню спаць
кладуся. (Рака.)*

Які настрой?

Мэта: знаёміць дзяцей са словамі, блізкімі па значэнні (сінонімамі); вучыць супастаўляць іх са словамі, процілеглымі па значэнні; падбіраць эпітэты; распазнаваць эмацыянальны стан чалавека.

Матэрыял: малюнкi з выявамі тварыкаў-масак, што адлюстроўваюць розныя эмацыянальныя станы: здзіўленне, радасць, сум, злосць і інш.*

Змест

Педагог просіць дзяцей успомніць, як можна па знешнім выглядзе адрозніць напалоханага чалавека ад здзіўленага, вясёлага ад сумнага, злога ад добрага. (*Адказы дзяцей.*) Ён выстаўляе на дошцы малюнкi з выявамі тварыкаў-масак і просіць вызначыць настрой чалавека (і паказаць адпаведны малюнак) у такіх сітуацыях, як, напрыклад, захварэла мама, падарылі шчаня, разбілася талерка, дзеці пабіліся, у пакой заляцела птушка, лье моцны дождж, з раніцы свеціць сонейка.

Педагог прапануе дзецям паслухаць вершык В. Жуковіча:

Добрым настроем,
Усмешкай сустрэнь
Ясны, бязвоблачны
Сонечны дзень.

– Які дзень мы сустракаем добрым настроем? (*Ясны, бязвоблачны, сонечны.*) Бачыце, якія словы можна сказаць пра *сонечны дзень*: *ясны, бязвоблачны*. Што значыць *бязвоблачны*? (*Адказы дзяцей.*) Ні воблачкі, ні хмаркі не закрываюць сонейка, таму гэты дзень ясны. Сонейка яскрава свеціць, таму такі дзень можна назваць ... (*яркім, яскравым*). Сонечка свеціць ласкава, таму дзень можна назваць ... (*ласкавым*). Як назавем надвор'е ў такі дзень? (*Добрае.*) Калі надвор'е добрае, дзень можна назваць *пагодным*.

– А вось яшчэ радкі з верша:

А рунь на полі зелянее,
Звініць празрысты ясны дзень.

В. Матэвушаў

☒* Гл. у кн.: Развитие речи и творчества дошкольников / Под ред. О. С. Ушаковой. М.: ТЦ Сфера, 2001. Приложение 1.

– Якое яшчэ слова падабраў паэт пра ясны дзень? Чаму дзень названы празрыстым? (*Меркаванні дзяцей.*) Так, паветра празрыстае, бо няма ні дажджу, ні туману, і таму далёка-далёка відаць.

– Вось колькі падобных па значэнні слоў мы падабралі пра сонечны дзень: ясны ... Дзеці працягваюць рад сінонімаў, дадаюць да іх свае: вясёлы, блакітны, радасны, добры, несумны і інш.

– Як вы думаеце, такі дзень цёплы ці халодны? (*Адказы дзяцей.*) Сонечны дзень можа быць і зімой, і летам. Калі сонечны дзень летам, пра яго скажам ... (*летні, цёплы сонечны дзень*), а калі зімой ... (*зімні, марозны, халодны сонечны дзень*).

– А калі дзень не сонечны, то ён які? Як сказаць наадварот? (*Дажджлівы, пахмурны, туманны, імглісты, змрочны...*)

– Якім настроем сустракаем такі дзень? (*Меркаванні дзяцей.*) Зразумела, зусім не абавязкова мець дрэнны настрой у пахмурны дзень. Ад чаго залежыць наш добры настрой?

Знайдзі словы, блізкія па сэнсе

Мэта: выдзяляць у вершах на слых словы, блізкія па сэнсу (сінонімы).

Змест

Педагог чытае дзецям вершы і загадкі, у якіх трэба знайсці словы, блізкія па сэнсу:

*Шолах, шорах,
Дуб шуміць,
Лісце шэпча,
Шалясіць.*

А. Дзеружынскі

Нішто не ляцела,
Нішто не спужала,
А ўся затрымцела,
А ўся задрыжала. (*Асіна.*)

Шалтай-Балтай

Шалтай-Балтай

Па вёсцы *блукаў*,
Шалтай-Балтай
Работу *шукаў*.
Цэлы дзень *шукаў*,
Не згуляў ні мінуты.
Змарнеў, схуднеў
І праспаў сем сутак.

І. Муравейка

Май урачысты,
Май пераможны –
Самы *квяцісты*,
Самы *прыгожы*.

Ю. Свірка

Па страсе і па градзе,
Сцежкамі, дарожкамі
Хмара шэрая паўзе
Дожджавымі ножкамі.

Хто ўважлівы?

Мэта: выдзяляць у прыказках і прымаўках на слых словы, процілеглыя па сэнсу (антонімы).

Матэрыял: прыказкі і прымаўкі, у змест якіх уваходзяць антонімы.

Змест

Педагог пытаецца, якія прыказкі ведаюць дзеці, а потым прапануе паслухаць прыказкі, якія ён ведае, і знайсці ў іх словы з процілеглым значэннем.

– Зараз мы паглядзім, хто з вас уважлівы і хутка знойдзе процілеглыя па сэнсу словы.

Прыкладны набор прыказак і прымавак.

Сем разоў адмер, адзін раз адрэж.

Мені гавары, больш пачуеш.

Многа робіць языком, ды мала рукамі.
Сваё хваліць, а чужое пад плот валіць.
Праца чалавека корміць, а лянота порціць.
Які пачатак, такі і канчатак.
Добраму ўсюды добра, а кепскаму кепска.
Малы жук, а вялікі гук.
Каб не было пуста, трэба сеяць густа.
Дзе шчырая праца, там густа, а дзе лянота – пуста.
Зіма на лета працуе, а лета на зіму.
Сон на заўтра адкладзі, а справу сёння давядзі.
На свята думай пра будзень, а ўлетку пра зіму.
Ад малой іскры вялікі пажар бывае.
Лягчэй зламаць, чым наладзіць.
Добрую траву людзі сеюць, а дрэнная сама расце.
Старая адзежка беражэ новую.
Госця па адзежцы сустракаюць, а па розуму праважаюць.
Лепей жартаваць, чым гаравіць.
Дождж намачыў, а сонейка высушыць.
Як гукнеш, так і адгукнецца.

Заўвага. Пасля таго як дзеці назавуць антонімы ў той або іншай прыказцы, карысна абмеркаваць з імі яе змест. Напрыклад, задаць пытанні тыпу *Як ты разумеш выраз «многа рабіць языком»?* (*Многа гаворыць, раскаваць пра тое, што ўмееш рабіць.*) Якімі іншымі словамі можна сказаць, што чалавек многа гаворыць? (*Балбоча, стракоча.*) Як можна назваць чалавека, які многа гаворыць, балбоча? (*Балбатун.*) А што азначае выраз “Праца чалавека корміць”? (*Трэба добра напрацаваць, каб вырасіць ураджай, або зарабіць грошы і што-небудзь купіць – прадукты ці патрэбныя рэчы.*)

Калачыкі

Мэта: паглыбляць разуменне значэнняў слоў; актывізаваць сінонімы і антонімы ў маўленні; развіваць маўленне-даказ.

Змест

Педагог чытае забаўлянку-небыліцу:

Пякла баба калачы
У халодненькай пячы.
І як раз ляцеў камар
І калачыкі пакраў.

– Ці можна пячы калачы ў халодненькай пячы? А ў якой? Што азначае слова *халодны*? (*Нізкай тэмпературы.*) Што можа быць халодным? (*Вецер, зямля, лёд, вада, абед, камень...*)

– Што азначае слова *гарачы*? (*Высокай тэмпературы, балюча дакрануцца.*) Што можа быць гарачым? (*Вецер, зямля, вада, абед, камень, агонь, чай ...*) Амаль усё можа быць халодным ці гарачым. Толькі некаторыя рэчы могуць быць толькі халоднымі або толькі гарачымі. Ці можа быць гарачым лёд? Ці можа быць халодным агонь? Успомніце падобныя рэчы.

– Што зрабіў камар ў вершыку? Камар лёгкі ці цяжкі? А калачыкі? Ці мог камар пакарасці калачыкі? А што значыць *лёгкі*? (*Маленькі па вазе.*) Хто яшчэ можа быць лёгкім? (*Пчала, дзіця, муха, кацяня.*) Што можа быць лёгкім? (*Паветра, хустка, вата, маленькі кошык, паперка, снаданне, мароз, задача...*)

– Што значыць лёгкая паперка? (*Свабодныя адказы дзяцей.*)

– Што значыць лёгкі мароз? (*Слабы, не шчыпле за шчокі...*)

– Што значыць лёгкая задача? (*Няцяжкая, яе можна хутка рашыць...*)

– А што азначае слова *цяжкі*? (*Мае вялікую вагу.*) Што можна назваць цяжкім? (*Сумку, чамадан, канату, дарогу, дзень, задачу...*)

Як ён завецца?

Занятка 1

Мэта: надалей звяртаць увагу дзяцей на намінальную ролю слова; падбіраць блізкія па значэнні словы для абазначэння чалавека ў адпаведнасці з яго схільнасцямі, а таксама антонімы да названых слоў.

Матэрыял: мяч.

Змест

Педагог гаворыць дзецям, што будзе чытаць урыўкі з верша Вольгі Іпатавай пра хлопчыка, а тыя будуць прыдумваць мянушкі гэтаму хлопчыку:

Як ён завецца

Гэты хлапчук?

Не хоча памыць ён

Ні шыі, ні рук?

– Як можна назваць такога хлопчыка? (*Неахайны, мурзаты, мурза.*)

Цукеркі і цацкі

Сабе ён грабе

Нікога не любіць,

А толькі сябе.

– Як назавем такога хлопчыка? (*Скнара, скванны, прагны.*)

Сяброў ён не мае,

Кніжкі ірве.

А што не па ім –

Як бычок зараве.

– “Сяброў ён не мае”, значыць, гэты хлопчык які? (*Недружжалюбны.*) “Кніжкі ірве.” Што можна сказаць пра такога хлопчыка? (*Неакуратны, неахайны.*) “А што не па ім, як бычок зараве”. – зусім для хлопчыка непрыгожыя паводзіны. Як назавем такога хлопчыка? (*Плакса, равун.*)

– Паслухаем пра гэтага хлопчыка далей:

Затупае ножкамі,

Вырвецца з рук.

Ці ведаеш, як той

Завецца хлапчук?

– Ён не толькі плача, а яшчэ і нагамі тупае, вырываецца. Як жа завецца такі хлапчук? (*Непаслухмяны, упарты.*)

– Мы падабралі шмат слоў пра хлопчыка. Давайце пагуляем: я буду называць слова, якім мы назвалі хлопчыка, а вы ў адказ успомніце словы, падобныя па значэнні не толькі на тыя, што мы называлі, але і на іншыя.

Педагог кідае мяч аднаму з дзяцей і называе словы: *мурза, неахайны, скнара, недружжалюбны, неакуратны, плакса, непаслухмяны*. Дзіця ловіць мяч, называе сінонім і вяртае мяч назад.

Дзеці загадваюць загадкі адно аднаму: не называючы якасць хлопчыка, апісваюць яе словамі або паказваюць яго характар жэстамі.

– Ці падабаецца нам такі хлопчык? Давайце лепей назавем “прыемныя” словы пра розных дзяцей. Для гэтага пагуляем у гульнію “Скажы наадварот”. Педагог называе адмоўныя якасці, а дзеці ў адказ – станоўчыя: мурза – чысцюля, скнара – шчодры, недружалюбны – сардэчны, спагадлівы, нехайны – акуратны, плакса – вясёлы, упарты – паслухмяны, недружалюбны – сардэчны, спагадліввы.

Як ён завецца?

Занятак 2

Мэта: тлумачыць сэнс слова, падбіраць блізкія па значэнні словы для абазначэння чалавека ў адпаведнасці з яго схільнасцямі, а таксама антонімы да названых слоў.

Змест

Педагог гаворыць дзецям, што ў паэта Міколы Чарняўскага ёсць верш, які называецца “Насупа”.

– Як вы думаеце, хто такі насупа? (Адказы дзяцей.) Каб дакладна даведацца, паслухаем верш “Насупа”:

Насупіўся насупа
Насуперак усім,
Нібы заснуў
Над супам,
Нібы знямог зусім.

Ніколі не ўсміхнецца,
На ўсіх як сыч глядзіць.
Шыпіць, бубніць,
Злуецца –
Яму не дагадзіць.

– Дык хто такі насупа? Як ён насупіўся, пакажыце. (Дзеці паказваюць міміку насупленага чалавека.)

– Успомнім, як у вершы гаворыцца пра насупу: “ніколі не ўсміхнецца”. Значыць, як можна сказаць пра такога чалавека, які ён? (Сумны, злы, нешчаслівы...) Далей пра насупу гаворыцца: “шыпіць, бубніць, злуецца – яму

не дагадзіць”. Як яшчэ можна назваць такога чалавека? (*Бубніла, бурчун, злюка, пераборлівы, капрызны, наравісты...*)

– Давайце пераўтворым гэтага насупу ў добрага хлопчыка. Для гэтага назавем словы, процілеглыя па значэнні: сумны – ... (*вясёлы*), злы – ... (*добры*), нешчаслівы – удачлівы, радасны, бурчун – весялун, капрызны – спагадлівы і да т. п.

– А вось другі верш. Яго напісаў Уладзімір Паўлаў, А называецца верш “Неслух”. Каго можна назваць неслухам? (*Адказы дзяцей.*) Паслухаем вершык:

Што яму ні загадай,

Ён крычыць штосілы:

– Ай!

А як дзеляць каравай,

Зноў крычыць штосілы:

– Дай!

– Як бачыце, гэты хлопчык не проста неслух, а яшчэ ... “А як дзеляць каравай, зноў крычыць штосілы: дай!”. Як назавем такога хлопчыка? (*Скванны, скнара, прагны*). А як сказаць наадварот? (*Шчодры, добры.*)

– Пра якіх дзяцей расказвае ў сваім вершы Тадзіяна Кляшторная? Паслухайце:

Ехалі дзеці аднойчы ў трамваі,

Месцы дарослым яны ўступалі,

Дапамагалі сыходзіць старым.

– Добрыя дзеці, –

Казалі ўсе ім.

– Ці падабаюцца вам такія дзеці? Якія яны? (*Добрыя.*) Як яшчэ пра іх сказаць? (*Ветлівыя, клапатлівыя, старанныя*).

Знайдзі словы, падобныя па значэнні

Мэта: вылучаць у прыказках і прымаўках на слых словы, падобныя па значэнні.

Матэрыял: прыказкі і прымаўкі, у змест якіх уваходзяць сінонімы.

Змест

Педагог нагадвае дзецям адну ці болей прыказак, якія змяшчаюць сінонімы, напрыклад Дарагая тая *хатка*, дзе радзіла мяне матка.

Пытаецца, пра што гаворыцца ў гэтай прыказцы, як дзеці яе разумеюць. (*Родны дом – самае дарагое месца для кожнага, дзе б чалавек ні быў, ён заўсёды імкнецца дамоў.*) Інакш можна сказаць: “Усюды добра, а дома лепей”.

Дарослы просіць вызначыць словы ў гэтых прыказках, якія падобныя па сваім значэнні.

Прыкладны набор прыказак і прымавак

Не так дораг абед, як дораг *прывет*.

Даражэй не снаданне, а *прывітанне*.

На *чужыне* і камар загіне.

У *чужым краі* толькі вецер зжаліцца.

На *чужой старане* і на печы холадна.

Гультаю ўсё цяжка.

Лянівай кабыле і хвост мяшае.

Кот на печку – *сююжа* на двор.

Беражы нос у вялікі *мароз*.

Работа і корміць, і поіць.

Справа майстра баіцца.

Праца нікога не ганьбіць.

Віхуры і *мяцелі* ў лютым наляцелі.

Не *гуляй* з агнём.

Хто *іграе* з агнём, дайграецца да попелу.

Блізка да *бяды* ходзіш – на *ліха* натрапіш.